

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

Distincția dintre limbaj și metalimbaj în viziunea lui Ludwig Wittgenstein și provocarea filosofiei contemporane

[1]

Textul de față este scris cu intenția de a face mai clară raportarea lui Wittgenstein la distincția dintre limbaj și metalimbaj. E puțin probabil ca acest lucru să fie realizat în mod direct. Putem, în schimb, investiga presuposițiile implicite[2] ale poziției exprimate de către Wittgenstein, relevante pentru acest scop.

De ce era necesară o asemenea întreprindere? Pot fi luate în considerare cel puțin trei rațiuni. În primul rând, ea ar putea contribui la o mai bună înțelegere a concepției lui Wittgenstein, în ansamblu. În al doilea, odată obținute unele clarificări, acestea ne-ar putea folosi în soluționarea contradicțiilor aparente dintre anumite afirmații ale lui Wittgenstein, cel puțin pentru unele cazuri. În fine, raportarea lui Wittgenstein la distincția dintre limbaj și metalimbaj poate avea un rol important în cadrul poziției sale față de statutul filosofiei în genere.

Prima parte a textului cuprinde câteva considerații preliminare. A doua reprezintă o încercare de a identifica presuposițiile relevante. A treia parte, prin apelul la texte, reprezintă o încercare de verificare a interpretării propuse. Partea a patra cuprinde o încercare de evaluare a punctului de vedere exprimat în acest text prin comparație cu puncte de vedere oarecum similare, precum și o enumerare a câtorva întrebări lăsate deschise. În ultima parte este luată în considerare sumar afirmația potrivit căreia raportarea lui Wittgenstein față de metalimbaj ar avea importanță pentru critica adusă de acesta filosofiei.

Două teze pot fi reținute, în rândul concluziilor ce se pot desprinde din lucrarea de față: (1) ipoteza potrivit căreia Wittgenstein respinge distincția dintre limbaj și metalimbaj este atât susținută de textele autorului – luând în considerare lucrări din ambele perioade de creație ale acestuia –, cât și profitabilă din punct de vedere al eforturilor de interpretare/clarificare a operei lui Wittgenstein; (2) ținând cont de ipoteza respectivă, critica filosofiei tradiționale realizată de Wittgenstein în a doua sa perioadă capătă o notă mai radicală, astfel încât contraargumentele ce vizează această critică, pentru a avea succes, trebuie să fie întărite.

I

Să încercăm mai întâi să ne lămurim asupra felului în care folosește Wittgenstein cuvântul “limbaj”. Cel puțin un fragment din scrierile sale ar putea să ne conducă la impresia că există două sensuri distincte, unul caracteristic scrierilor timpurii ale lui Wittgenstein, iar celălalt caracteristic pentru scrierile sale târzii:

“—It is interesting to compare the multiplicity of the tools in language and the ways they are used, the multiplicity of kinds of word and sentence, with what logicians have said about the structure of language. (Including the author of *Tractatus Logico-Philosophicus*)”[3].

Ceea ce ne interesează însă acum este felul în care e folosit termenul, nu concepția lui Wittgenstein despre limbaj ca atare. Pe scurt, vom întâlni o folosire a acestui termen în calitate de concept[4] și o folosire comună, proprie limbajului obișnuit[5]. Cele două tipuri de folosire nu pot fi asociate însă, în mod distinct, cu cele două etape ale dezvoltării intelectuale a lui Wittgenstein.

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

Vom considera în genere, în cele ce urmează, că este vorba despre o folosire comună, proprie exprimării de fiecare zi. Pentru analiza scrierilor târzii ale lui Wittgenstein această alegere este susținută de recomandări explicite ale autorului, cum ar fi: “When I talk about language (words, sentences, etc.) I must speak the language of every day.”[6] Pentru **Tractatus**, va trebui să observăm că, în măsura în care există o folosire conceptuală a termenului, aceasta ține de sarcina specifică a determinării formei logice comune limbajului și lumii. În cadrul acestei sarcini, însă, între termenii tehnici ai **Tractatus-ului** ce au o încărcătură conceptuală vizibilă – nume, propoziție, expresie, fapt, obiect etc. –, termenul “limbaj” nu ocupă o poziție la fel de importantă. În plus, înțelegerea limbajul ca totalitate a propozițiilor ce pot fi construite[7] nu se distanțează prea mult de înțelegerea comună.

Hotărârea de a da o interpretare unitară, **în această privință**, textelor lui Wittgenstein, s-ar putea dovedi extrem de profitabilă. Ne-ar putea înlesni, de pildă, descoperirea unor presupoziii comune celor două perioade în care este împărțită, de obicei, activitatea filosofului. Dincolo de funcția euristică a acestei abordări nu este însă necesar să fim angajați în mai mare măsură față de o interpretare unitară[8]. O folosire consecventă a termenului “limbaj” pe parcursul întregii opere a lui Wittgenstein nu reprezintă o condiție necesară pentru existența anumitor presupoziii comune.

II

Pentru a identifica un punct de pornire, să ne amintim felul în care este introdusă distincția dintre limbaj și metalimbaj de către Alfred Tarski. Tarski oferă următorul exemplu al antinomiei mincinosului, într-o formă puțin modificată: să notăm următoarea propoziție de pe această foaie cu **p**.

p

este falsă.

Observăm că:

1. “**p** este falsă” este identică cu **p**.
2. “**p** este falsă” este adevărată dacă și numai dacă **p** este falsă.

Din (1) și (2) decurge:

(3) **p** este adevărată dacă și numai dacă **p** este falsă[9].

Această din urmă propoziție este însă o contradicție. Greșeala constă, potrivit lui Tarski, în faptul că în schema lui (2) – **x** este adevărată dacă și numai dacă **q**[10] – am substituit prin **p** o propoziție ce conține deja expresia “este falsă”. [11] Pentru a evita o astfel de greșeală este necesar să excludem posibilitatea de a substitui pe **p** prin “**p** este falsă” și invers. Atâta timp însă cât admitem că **p** este o literă propozițională ce prescurtează “**p** este falsă”, nimic nu ne împiedică să facem substituția. Dacă este să considerăm drept greșită această substituție avem nevoie de noi reguli, astfel încât să putem indica care reguli sunt încălcate prin efectuarea substituției respective. Regula suplimentară pe care trebuie să o luăm în considerare, în viziunea lui Tarski, este de a nu folosi un limbaj închis semantic[12] – un limbaj care cuprinde și predicate semantice precum “adevărat”. Această regulă este produsă odată cu constituirea unei ierarhii a limbajelor, respectiv a distincției dintre limbaj și metalimbaj.

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

Wittgenstein se raportează într-o manieră complet diferită la antinomia mincinosului. El scrie:

“Someone comes to people and says: “I always lie”. They answer: “Well, in that case we can trust you!” – But could he mean what he said? Is there not a feeling of being incapable of saying something really true; let it be what it may?”

“I always lie!” – Well, and what about **that**? – “It was a lie too!” – But in that case you don’t always lie! – “No, it’s all lies!”

Perhaps we should say of this man that he doesn’t mean the same thing as we do by “true” and by “lying”. He means perhaps something like: What he says flickers; or nothing really comes from his heart.

It might also be said: his “I always lie” was not really an **assertion**. It was rather an exclamation.”[13]

Din perspectiva sa, mincinosul din antinomie nu face neapărat o greșeală, spunând despre el însuși că minte. Rostirea cu pricina s-ar putea să nu fie o propoziție descriptivă, susceptibilă, la rândul ei, de a fi adevărată sau falsă. Ea ar putea, în schimb, să facă parte dintr-un alt joc de limbaj, ca exclamație[14]. În acest caz, nu avem nevoie de distincția dintre limbaj și metalimbaj pentru a soluționa antinomia. Care ar fi însă atitudinea lui Wittgenstein din prima perioadă față de această chestiune? Este clar că nu ar putea dizolva problema considerând că rostirea mincinosului nu este o propoziție descriptivă – pentru Wittgenstein cel din prima perioadă limbajul are o utilizare descriptivă[15]. Pentru a discuta acest lucru trebuie să revenim la forma modificată a antinomiei, așa cum o găsim la Tarski. Să luăm din nou propoziția **p**:

p este falsă.

Pentru Tarski aceasta ar putea fi o formulare acceptabilă, atâta timp cât ținem cont că “este falsă” e un predicat semantic, al metalimbajului. Pentru Wittgenstein, însă, “**p** este falsă” pur și simplu nu este o propoziție, pentru că: “[...] o propoziție nu poate să enunțe ceva despre ea însăși, căci semnul propozițional nu poate să fie conținut în el însuși [...]”[16]. În genere, nici autoreferința, nici metalimbajul, nu-și au locul în cadrul unui sistem în care nu putem avea nume decât pentru obiecte[17], nu și pentru semne simple, expresii, clase ori secvențe ale unor expresii dintr-un limbaj, relațiile dintre ele etc.[18]

Astfel, putem spune în genere, chiar dacă sub rezerva că facem o afirmație provizorie, că perspectiva filosofică a lui Wittgenstein este incompatibilă cu acceptarea unei ierarhii a limbajelor. Această interpretare e în acord cu cel puțin încă două elemente constante ale poziției lui Wittgenstein. În primul rând, este vorba de respingerea teoriei russelliene a claselor: “Teoria claselor este cu totul de prisos în matematică.”[19] Or, este știut faptul că teoria claselor[20] stă la baza încercării lui Russell de a soluționa antinomia mincinosului, printr-o tipizare a adevărului și falsului[21], și de asemenea inspiră soluția lui Tarski – introducerea unei ierarhii a limbajelor în cadrul căreia categoriile semantice sunt tipizate[22]. În al doilea rând, este vorba de finitismul lui Wittgenstein, ca poziție ce exclude tocmai existența unei teorii generale a claselor, ca limbaj de ordin infinit[23]. Dincolo de ceea ce se poate realiza imediat, anume că există un acord între cele trei, un traseu deductiv care să înglobeze atât presupoziția lui Wittgenstein că nu e posibilă o ierarhie a limbajelor, cât și cele două teze amintite, deși ar putea fi în principiu schițat, nu pare deosebit de relevant aici.

O ultimă observație. Există mai multe încercări de soluționare a paradoxului mincinosului. Alături de considerațiile lui Wittgenstein, acestea reprezintă alternative la soluția lui Tarski, fără a se deosebi neapărat de aceasta prin aceea că nu recurg la distincția dintre limbaj și metalimbaj. Nu ne propunem să evaluăm critic aceste încercări. Soluția lui Wittgenstein este importantă pentru tratarea de față în măsura în care ea scoate în evidență poziția sa cu privire la distincția limbaj–metalimbaj și nu pentru că ar fi “cea mai bună soluție”[24].

III

Vom încerca, în cele ce urmează, să verificăm teza că poziția lui Wittgenstein nu este compatibilă cu acceptarea distincției dintre limbaj și metalimbaj. Câteva pasaje din scrierile târzii ale lui Wittgenstein ne-ar putea ajuta să confirmăm această ipoteză. Să comparăm, de pildă:

“Philosophy is concerned with calculi in the same sense as it is concerned with thoughts, sentences and languages. But if it was really concerned with the concept of calculus, and thus with the concept of calculus of all calculi, there would be such a thing as metaphilosophy. (But there is not. We might so present all that we have to say that this would appear as a leading principle.)”[25]

Și:

“One might think: if philosophy speaks of the use of the word “philosophy” there must be a second-order philosophy. But it is not so: it is, rather, like the case of orthography, which deals with the word “orthography” among others without then being second-order.”[26]

Ni se spune, în feluri diferite, că nu poate exista o filosofie de ordinul doi, sau o metafilosofie[27]. Ce înseamnă acest lucru? O filosofie, așa cum înțelege Wittgenstein sensul tradițional al termenului, are forma unor întrebări și răspunsuri formulate într-un anumit limbaj. Să ne amintim că, potrivit poziției timpurii a filosofului, un limbaj funcționează potrivit unor reguli de tipul regulilor de calcul. A investiga aceste reguli ar reveni la a folosi un sistem de reguli de un ordin superior după care să funcționeze limbajul în care, prin intermediul întrebărilor și răspunsurilor, realizăm investigația. Or, pentru Wittgenstein acest lucru nu este posibil. La fel, un limbaj al unei filosofii de ordinul doi, în care să se poată vorbi despre cuvinte precum “filosofie”, “timp”, “înțeles”, “mintă”, sau, pur și simplu, despre cuvinte în genere, ca elemente ale unui limbaj propriu unei filosofii de ordinul întâi, nu are cum să existe. Acest lucru este sugerat de către Wittgenstein când spune:

“In giving explanations I have already to use language full-blown (not some sort of preparatory, provisional one); [...] Yes, but then how can these explanations satisfy us? – Well, your very questions were framed in this language; they had to be expressed in **this** language, if there was anything to ask!”[28]

În fapt, Wittgenstein spune aici ceva oarecum diferit, și anume că, dacă ar fi să punem întrebări filosofice în genere, deci și întrebări privitoare la anumite cuvinte (“filosofie”, “înțeles”, “mintă” etc.), ar trebui să putem folosi limbajul comun[29]. Nimic nu exclude însă, s-ar putea replica, posibilitatea ca în cadrul limbajului comun să fie cuprinse toate componentele necesare constituirii unui metalimbaj. Cu toate acestea, chiar dacă vom dispune de aceste componente, tot nu le vom putea folosi, potrivit lui Wittgenstein, în scopul de a formula întrebări într-un metalimbaj aferent metafilosofiei. Aceasta pentru că orice exprimare corectă se realizează în cadrul unui joc de limbaj, iar în măsura în care vorbim într-un joc de limbaj, nu putem vorbi **despre** ceea ce intră în jocul de limbaj respectiv[30].

O altă modalitate de a veni în sprijinul ipotezei noastre interpretative ar fi să o “punem la lucru”. Dacă ne folosește la descălcirea sensului unora dintre pasajele controversate din scrierile lui Wittgenstein, dacă, cu alte

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

cuvinte, putem să îi găsim o aplicație atunci când încercăm să înțelegem afirmațiile autorului, acest lucru ar putea contribui semnificativ la acceptarea ei. În acest scop vom discuta faimosul pasaj din **Tractatus**, 6.54:

“Meine Sätze erläutern dadurch, daß sie der, welcher mich versteht, am Ende als unsinnig erkennt, wenn er durch sie – auf ihnen – über sie hinausgestiegen ist (Er muß sozusagen die Leiter wegwerfen, nachdem er auf ihr hinaufgestiegen ist.)”[31]

Pasajul a stârnit multe nedumeriri, determinându-i chiar pe unii autori să respingă întreaga filosofie a lui Wittgenstein ca fiind contradictorie[32]. Autorii care se raportează binevoitor față de Wittgenstein încearcă de obicei să elimine această contradicție arătând că propozițiile **Tractatus**-ului pot să ne comunice ceva, chiar dacă sunt nonsensuri. Una dintre precizările ce apar în această situație este aceea că propozițiile **Tractatus**-ului sunt lipsite de sens în același fel în care sunt lipsite de sens propozițiile logicii, neavând o natură pictorială[33]. Ca și tautologiile și contradicțiile logice, acestea nu sunt absurde, complet neinteligibile etc., ci doar lipsite de înțeles cognitiv[34]. O altă precizare, venind uneori în completarea primeia[35], este că propozițiile lui Wittgenstein nu **spun** ceva despre lume, limbaj etc., nu **descriu** nimic, ci doar **arată** ceva cu privire la limbaj, lume, precum și relația dintre ele. Distincția din prima perioadă dintre **a spune** și **a arăta**[36], respectiv distincția succesoare, din a doua perioadă, dintre **a explica** și **a descrie**[37], joacă aici rolul predominant[38]. Ce s-ar putea spune însă despre motivul pentru care este introdus paragraful respectiv în **Tractatus**? Toate propozițiile limbajului, potrivit schemei **Tractatus**-ului, trebuie să oglindească lumea, fie direct (cum se întâmplă în cazul propozițiilor elementare), fie indirect (cum se întâmplă în cazul propozițiilor compuse, care se constituie ca funcții de adevăr ale propozițiilor elementare). Este presupusă o relație de oglindire reciprocă între limbaj și lume, vădită de izomorfismul logic al acestora. Această simetrie ar fi viciată dacă am accepta că există propoziții cărora să nu le corespundă nimic în realitate. Or, presupunând rezolvată problema propozițiilor generale, majoritatea propozițiilor **Tractatus**-ului au tocmai acest statut. În ele este vorba despre obiecte, stări de lucruri, fapte, propoziții ș.a.m.d. Să luăm, ca exemplu, următoarea propoziție: “Der Name vertritt im Satz den Gegenstand.”[39] Ce anume din realitate descrie această propoziție? Putem socoti, de pildă, că ea exprimă o relație care se stabilește între nume, propoziție și obiect, sau între numele aflat în propoziție și obiect ș.a.m.d. Care ar fi starea de lucruri care să corespundă propoziției? Cea care cuprinde **numele** și **obiectul**, aflate în relația respectivă. Nu putem însă, să indicăm înspre ceva din realitate și să spunem, de pildă: “Acesta este **obiectul**!”. La fel, nu găsim nicăieri în realitate **numele**. “Nume” și “obiect”, în terminologia lui Wittgenstein, sunt concepte formale[40]. La fel, majoritatea termenilor care ar putea face parte, în calitate de predicate semantice, din metalimbaj, sunt concepte formale sau pseudo-concepte[41]. În concluzie, putem spune că presupoziția neacceptării metalimbajului constituie o explicație a afirmațiilor de la 6.54. Ca teorie formulată în metalimbaj, teoria **Tractatus**-ului ar putea fi considerată ca **descriind** relația dintre limbaj și realitate. Așa cum o înțelege Wittgenstein, însă, aceasta doar ne **arată** cum stau lucrurile[42].

Se cuvine să facem o observație. Așa cum reiese din analiza de mai sus, neacceptarea metalimbajului s-ar putea datora, la rândul său, imaginii generale a **Tractatus**-ului, imaginea potrivit căreia relația de oglindire dintre limbaj și lume este caracterizată printr-o simetrie perfectă. Se poate ridica problema următoare: odată cu schimbarea perspectivei asupra relației dintre limbaj și lume, în filosofia lui Wittgenstein din a doua perioadă, se renunță la această imagine; cum s-ar explica respingerea în continuare a metalimbajului? Cu titlu provizoriu, putem face o sugestie. O imagine care să joace, în a doua perioadă, rolul primeia, ar putea fi cea potrivit căreia limbajul, conceput ca activitate lingvistică întrepătrunsă cu alte activități și comportamente umane, nu admite o ierarhie internă. Nu putem vorbi despre nivele ale limbajului, sau despre o ierarhie a limbajelor, așa cum nu putem vorbi despre o ierarhie a activităților implicate în construirea unei case[43].

IV

Pentru a conchide, ipoteza interpretativă propusă aici pare a fi acceptabilă. În ce măsură este vorba de o interpretare nouă? Destul de apropiată de ceea ce s-a spus aici este interpretarea susținută de Merril B. Hintikka și Jaako Hintikka, atribuindu-i lui Wittgenstein o înțelegere a limbajului ca mediu universal[44]. Distincția dintre *language as a calculus* și *language as a universal medium*[45] pare însă de natură să inducă în eroare, atunci când este fi este aplicată lui Wittgenstein. Aceasta în principal pentru că, după cum mi se pare, distincția aglutinează două alte distincții: (a) cea între o poziție potrivit căreia regulile limbajului sunt de același fel cu regulile unui calcul și o poziție ce neagă acest lucru; (b) cea dintre o poziție care accepta o ierarhie a limbajelor și o alta care nu accepta decât existența unui singur limbaj, conceput ca mediu universal al comunicării. Distincția (a) poate fi folosită pentru a deosebi între poziția lui Wittgenstein din prima perioadă de cea din a doua perioadă. Distincția (b) nu mai poate fi folosită în același fel.

Afirmația că Wittgenstein nu ar accepta distincția dintre limbaj și metalimbaj a fost făcută în treacăt de către Michael Friedman[46], doar că nu a fost clar, până acum, ce s-ar avea în vedere prin această afirmație și în ce măsură această afirmație chiar ar fi susținută de textele lui Wittgenstein. Desigur, rămân destule întrebări și în urma prezentării de aici. Nu este încă pe deplin clar, de pildă, cu ce anume este incompatibilă poziția lui Wittgenstein: cu acceptarea metalimbajului, sau cu acceptarea distincției dintre limbaj și metalimbaj[47]? Nu este iarăși prea clar care ar fi poziția lui Wittgenstein față de construirea unui metalimbaj pentru un anumit limbaj formal[48]: ar accepta o asemenea construcție sau nu? În fine, în pofida afirmațiilor inițiale din acest text, nu este pe deplin clar dacă respingerea metalimbajului este doar o presuposiție a filosofiei lui Wittgenstein sau poate fi totuși ridicată la rangul de teză a lui Wittgenstein, susceptibilă de a fi argumentată sau criticată.

V

În încheiere, câteva considerații sumare cu privire la felul în care ipoteza avută în vedere aici ar putea aduce modificări, odată acceptată, în discuția poziției exprimate de către Wittgenstein, în special în ultima perioadă, vis-a-vis de filosofia tradițională.

Dacă poziția exprimată explicit de către Wittgenstein în a doua perioadă are drept efect reducerea filosofiei la o activitate de descriere a unor porțiuni ale limbajului, cu scopul de a "trata" erorile care apar în folosirea limbajului de către filosofi tradiționali[49], respingerea distincției dintre limbaj și metalimbaj, odată adăugată acestei poziții, aproape că o transformă într-o poziție închisă față de orice critici[50]. Nu este posibilă o teorie alternativă a limbajului, care să surclaseze perspectiva lui Wittgenstein, din acest punct de vedere, pentru că, pur și simplu, nu e posibil un metalimbaj în care această teorie să fie formulată[51]. O critică a lui Wittgenstein "din afară", chiar sub forma unei teorii a limbajului care să introducă, în mod perfect coerent, și distincția limbaj-metalimbaj s-ar afla în următoarea situație: între poziția exprimată în cadrul criticii și poziția lui Wittgenstein nu va fi posibil un schimb de argumente, și nici un "arbitraj". Pe de altă parte, e puțin

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

plauzibil că s-ar putea realiza o critică “din interior” a poziției lui Wittgenstein[52].

Dacă așa stau lucrurile, atunci ipoteza respingerii metalimbajului nu face decât să adauge o notă extrem de radicală la critica adusă de Wittgenstein filosofiei tradiționale în lucrările din perioada târzie. Acest lucru nu trebuie însă să ne facă să renunțăm la ipoteza în cauză. Mai degrabă, dacă poziția exprimată de Wittgenstein în ultima perioadă este avută în vedere cu intenții critice, această ipoteză ne poate atrage atenția că trebuie să căutăm contraargumente mai puternice.

Bibliografie

1. Wittgenstein

Wittgenstein, L., **Workausgabe im 8 Bänden**, vol. I, *Logisch–philosophische Abhandlung și Tagebücher 1914–1916*, Suhrkamp, Frankfurt /Main, 1974;

Wittgenstein, L., **Tractatus logico–philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961;

Wittgenstein, L., **Tractatus logico–philosophicus suivi de Investigations philosophiques**, Introduction de Bertrand Russell, Librairie Gallimard, Paris, 1961;

Wittgenstein, L., **Tractatus logico–philosophicus** (fragmente) în: **Filosofia contemporana – orientări și tendințe – vol. III**, Mihail Radu Solcan (ed.), Academia "Ștefan Gheorghiu" & Universitatea București, Catedra de filosofie, Caiet documentar 10/1982 (pp. 22–43);

Wittgenstein, L., **Tractatus logico–philosophicus**, Ed. Humanitas, București, 1991;

Wittgenstein, L., **Notebooks 1914–1916**, G. H. von Wright & G. E. M. Anscombe (ed.), Harper Torchbooks, New York, 1969;

Wittgenstein, L., **Letters to C. K. Ogden: with comments on the English translation of the Tractatus Logico–Philosophicus**, G. H. von Wright (ed.), Basil Blackwell, Oxford, 1983;

Wittgenstein, L., **The Blue and Brown Books**, Basil Blackwell, Oxford, 1961;

Wittgenstein, L., **Caietul albastru**, Ed. Humanitas, București, 1993

Wittgenstein, L., **Remarks on The Foundation of Mathematics** (*Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*), Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1956;

Wittgenstein L., **Philosophical Grammar**, Translated by Anthony Kenny, Basil Blackwell, Oxford, 1974;

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

Wittgenstein L., **Philosophical Investigations**, Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1953;

Wittgenstein, L., **Cercetări filosofice** (fragmente) în: **Filosofia contemporana – orientări și tendințe – vol. III**, Mihail Radu Solcan (ed.), Academia "Ștefan Gheorghiu" & Universitatea București, Catedra de filosofie, Caiet documentar 10/1982 (pp. 108–123);

Wittgenstein, L., **On Certainty** (*Über Gewissheit*), Edited by G. E. M. Anscombe and G. H. von Wright, Translated by Denis Paul and G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1979;

2. Lucrări citate

Black, Max, **A Companion to Wittgenstein's Tractatus**, Cambridge University Press, Cambridge, 1964;

Collingwood, R. G., **An Essay on Metaphysics**, Oxford, 1940;

Copi, Irving M. & Beard, Robert W. (eds.), **Essays on Wittgenstein's Tractatus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1966;

Friedman, Michael, **Carnap's Aufbau Reconsidered**, *Noûs* 21/1987;

Glock, Hans-Johan, **A Wittgenstein Dictionary**, Blackwell, Oxford, 1996;

Glock, Hans-Johan, **Grammar and Methodology. On Wittgenstein's Latter Conception of Philosophy** (Thesis for the degree of D. Phil., Michaelmans, 1989);

Hacker, P. M. S., **Insight and illusion: themes in the philosophy of Wittgenstein**, Clarendon Press, Oxford, 1986;

Hintikka, Jaako și Merrill B., **Investigating Wittgenstein**, Basil Blackwell, Oxford, 1986;

Kielkopf, Charles F., **Strict Finitism – An examination of Ludwig Wittgenstein's Remarks on The Foundation of Mathematics**, Mouton, , The Hague, Paris, 1970;

Kirkham, Richard L., **Theories of Truth. A Critical Introduction**, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Londra, 1992;

Martinich, A. P. (ed.), **The Philosophy of Language** (3rd edition), Oxford University Press, Oxford, New York, 1996;

Notturmo, Mark A., **Science and the Open Society. In Defense of Reason and the Freedom of Thought**, forthcoming;

Stenius, Erik, **Wittgenstein's Tractatus**, Blackwell, Oxford, 1960;

Ștefanov, G., **Wittgenstein's Challenge to the Contemporary Philosophy**, în Paul Weingartner, Gerhard Schurtz and Georg Dorn (eds.), **The Role of Pragmatics in Contemporary Philosophy: Papers of the 20th International Wittgenstein Symposium, August 10–16, 1997, Kirchberg am Wechsel**: Volume VII of the series "Contributions of the Austrian Ludwig Wittgenstein Society", (Kirchberg am Wechsel: ALWS, 1997),

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

pp. 915–920;

Tarski, A., **The Concept of Truth in Formalized Languages**, în **Logic, Semantics, Metamathematics (papers from 1923 to 1938)**, translated by J. H. Woodger, (2nd edition), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1990;

Whitehead, A. N. & Russell, Bertrand, **Principia Mathematica**, vol. I, Cambridge, 1910;

Winch, Peter (ed.), **Studies in the Philosophy of Wittgenstein**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1969;

NOTE

[1] Țin să mulțumesc profesorilor Adrian–Paul Iliescu, Sorin Vieru, Ilie Pârvu, Mihail Radu Solcan și Mircea Flonta, de la Universitatea din București, precum și domnului profesor Gabriel Sandu, de la Universitatea din Helsinki, pentru sugestiile făcute și discuțiile purtate, discuții care mi-au prilejuit, în genere, clarificarea cel puțin a unora dintre ideile ce se regăsesc în acest text. Datorez mulțumiri, de asemenea, profesorului Mark Amadeus Notturmo, de la Central European University, care mi-a pus la dispoziție manuscrisul ultimei sale cărți (vezi Nota 32), aducând numeroase critici interesante la unul din textele ce stau la baza lucrării de față, precum și profesorului Eike von Savigny, de la Universitatea din Bielefeld, pentru criticile adresate (vezi Nota 51).

[2] Folosesc aici termenul “presupoziție” într-un sens foarte apropiat cu cel în care este folosită sintagma “presupoziție absolută” de către R. G. Collingwood, în **An Essay on Metaphysics**, Oxford, 1940, cap. IV.

[3] “Este interesant să comparăm multiplicitatea instrumentelor din limbaj și felurile în care ele sunt folosite, multiplicitatea de genuri de cuvinte și propoziții, cu ceea ce au spus logicienii despre structura limbajului (inclusiv autorul **Tractatus**-ului).” – Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Investigations**, Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1953, I, 23.

[4] Vezi, de pildă: Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 4.001, pentru o quasi-definiție a limbajului, sau: Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Grammar**, translated by Anthony Kenny, Basil Blackwell, Oxford, 1974, partea I, VII, § 71, pentru o discuție despre dobândirea “conceptului de limbaj”.

[5] Vezi: Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 4.002, atât pentru o discuție despre limbajul obișnuit, cât și pentru o folosire comună a termenului “limbaj”. De asemenea: Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Investigations**, Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1953, I, 120.

[6] “Când vorbesc despre limbaj (cuvinte, propoziții etc.) trebuie să vorbesc în limbajul de fiecare zi.” – Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Investigations**, Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1953, I, 120.

[7] Cf. Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 4.001.

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

[8] Pentru o propunere de a da o interpretare unitară filosofiei lui Wittgenstein (ceea ce nu revine la a spune că Wittgenstein are o operă unitară), se poate vedea, de pildă: Peter Winch, “The Unity of Wittgenstein's Philosophy”, în Peter Winch (ed.), **Studies in the Philosophy of Wittgenstein**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1969.

[9] Într-o variantă desfășurată, acest raționament ar putea avea forma:

1. **p** prescurtează propoziția “**p** este falsă”. (presup.)
2. “**p** este falsă” este identică cu “**p** este falsă”. (identitate)
3. “**p** este falsă” este identică cu **p**. (decurge din (2), aplicând regula enunțată în (1))
4. **p**
și “**p** este falsă” sunt două expresii intersubstituibile *salva veritate*. (din (3), interpretând identitatea ca intersubstituibilitate *salva veritate* a expresiilor respective)
5. “**p** este falsă” este adevărată dacă și numai dacă **p** este falsă. (definiția semantică a adevărului)
6. **p**

este adevărată dacă și numai dacă **p** este falsă. (din (5), substituind *salva veritate* pe “**p** este falsă” prin **p**)

[10] Reprezentând enunțul (2) prin $A(a) \leftrightarrow q$ (**a** are proprietatea **A** dacă și numai dacă se realizează condiția **q**), schema pe baza căreia facem substituția este: $A(x) \leftrightarrow q$.

[11] Alfred Tarski, **The Concept of Truth in Formalized Languages**, în **Logic, Semantics, Metamathematics (papers from 1923 to 1938)**, translated by J. H. Woodger, (2nd edition), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1990, p. 157–158.

[12] Vezi Alfred Tarski, **The Semantic Conception of Truth and the Foundation of Semantics** (apărut inițial în *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 4 (1944), pp. 341–375), în A. P. Martinich (ed.), **The Philosophy of Language** (3rd edition), Oxford University Press, Oxford, New York, 1996, pp. 65–66.

[13] “Cineva vine în fața oamenilor și spune: «Eu mint întotdeauna». Ei răspund: «Ei bine, în acest caz putem avea încredere în tine!» – Dar ar putea el oare să aibă în vedere ceea ce a spus? Nu e prezent oare sentimentul de a fi incapabil să spui ceva într-adevăr adevărat, indiferent ce ar fi?

«Eu mint întotdeauna!» – Bine, dar **asta**? – «A fost tot o minciună!» – Dar în cazul acesta nu minți întotdeauna! – «Nu, totul e minciună!»

Poate că ar trebui să spunem despre acest om că nu are în vedere același lucru ca noi prin «adevăr» și prin «a minți». El are în vedere probabil ceva de felul: ceea ce spune el e variabil, sau nimic nu vine cu adevărat din inimă.

S-ar putea de asemenea spune: «Eu mint întotdeauna» nu a fost în realitate o **aserțiune**. A fost mai degrabă o exclamație.” – Ludwig Wittgenstein, **Remarks on The Foundation of Mathematics** (*Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*), Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1956, III – 58. Vezi și: L. Wittgenstein, **op. cit.**, V – 30.

[14] Când exclam, de pildă, “Ce vreme!” nu afirm nimic despre starea vremii. Acest lucru e cu atât mai evident în acest exemplu, cu cât formularea mea nici măcar nu cuprinde vreo informație despre vreme. Cu toate acestea, ceea ce am spus are un rost (cum ar fi în cadrul unei comunicări axate pe schimbul de impresii,

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

nu de informații).

[15] Potrivit interpretării lui Stenius, din punctul de vedere al **Tractatus**-ului, chiar și propozițiile interogative, comenzile etc., dacă e să le luăm în considerare, au o componentă descriptivă: radicalul propozițional (vezi Erik Stenius, **Wittgenstein's Tractatus**, Blackwell, Oxford, 1960, cap. IX. *Descriptive Content and Mood*).

[16] Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 3.322. Vezi și 4.442.

[17] Vezi, în acest sens: Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 3.203, 3.22 (pentru o înțelegere adecvată, acestea trebuie să fie corelate cu 3.3).

[18] Cf. Alfred Tarski, **The Concept of Truth in Formalized Languages**, în **Logic, Semantics, Metamathematics (papers from 1923 to 1938)**, translated by J. H. Woodger, (2nd edition), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1990, p. 210, acestea sunt elemente necesare ale unui metalimbaj.

[19] Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 6.031. Pentru o discuție mai detaliată vezi și 3.33 – 3.333, și de asemenea: Ludwig Wittgenstein, **Remarks on The Foundation of Mathematics** (*Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*), Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1956, V–29.

[20] O denumire alternativă în literatura românească de specialitate este “teoria tipurilor”.

[21] A. N. Whitehead & Bertrand Russell, **Principia Mathematica**, vol. I, Cambridge, 1910, p.45, *apud*: A. Dumitriu, **Istoria logicii**, Ediția a II-a, Ed. didactică și pedagogică, București, 1975, p. 918.

[22] Vezi: Alfred Tarski, **The Concept of Truth in Formalized Languages**, în **Logic, Semantics, Metamathematics (papers from 1923 to 1938)**, translated by J. H. Woodger, (2nd edition), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1990, p. 210–211.

[23] Pentru o discuție amănunțită a acestor chestiuni vezi: Charles F. Kielkopf, **Strict Finitism – An examination of Ludwig Wittgenstein's Remarks on The Foundation of Mathematics**, Mouton, , The Hague, Paris, 1970.

[24] O prezentare critică a diferitelor încercări de soluționare a paradoxului mincinosului poate fi găsită în Richard L. Kirkham, **Theories of Truth. A Critical Introduction**, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Londra, 1992, cap. 9 *The Liar Paradox*, pp. 271–306.

[25] “Filosofia se preocupă de calcule în același sens în care se preocupă de gânduri, propoziții și limbaje. Dar dacă ar fi fost cu adevărat preocupată de conceptul de calcul, și astfel de conceptul de calcul al tuturor calculelor, ar exista ceva precum metafilosofia. (Dar nu există. Am putea prezenta tot ceea ce avem de spus astfel încât acesta să apară ca un principiu conducător)” – Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Grammar**, translated by Anthony Kenny, Basil Blackwell, Oxford, 1974, Partea I, VII, § 72.

[26] “Se poate gândi: dacă filosofia vorbește despre folosirea cuvântului «filosofie», trebuie să existe o filosofie de ordinul doi. Dar nu este așa; este mai degrabă precum în cazul ortografiei, care se ocupă de cuvântul «ortografie» printre altele, fără a fi astfel de ordinul doi.” – Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Investigations**, Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1953, I, 121.

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

[27] Pentru o discuție detaliată a acestei chestiuni, vezi Hans-Johan Glock, **Grammar and Methodology. On Wittgenstein's Latter Conception of Philosophy** (Thesis for the degree of D. Phil., Michaelmans, 1989), 7.2 *Philosophy without Meta-Philosophy*, în sp. pp. 309–314.

[28] “Când dau explicații trebuie să folosesc limbajul complet dezvoltat (nu vreun fel de limbaj pregătitor, provizoriu); [...] Da, dar atunci cum pot să ne satisfac aceste explicații? – Ei bine, întrebările tale au fost formulate în cadrul acestui limbaj; trebuia să fie exprimate în **acest** limbaj, dacă era ceva de întrebare!” – Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Investigations**, Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1953, I, 120 (sublinierea îmi aparține)..

[29] Pentru teza că limbajul “complet dezvoltat” despre care vorbește Wittgenstein este, în fapt, limbajul comun, vezi Ludwig Wittgenstein, **op. cit.**, I, 116, 124 și Ludwig Wittgenstein, **Caietul albastru**, Ed. Humanitas, București, 1993, pp. 71–72.

[30] Pentru această idee vezi: Ludwig Wittgenstein, **On Certainty (Über Gewissheit)**, Edited by G. E. M. Anscombe and G. H. von Wright, Translated by Denis Paul and G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1979, § 391, § 396.

[31] Engl. (Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961): “My propositions are elucidatory in this way: he who understands me finally recognizes them as senseless, when he has climbed out through them, on them, over them. (He must so to speak throw away the ladder, after he has climbed up on it.)”.

“Propozițiile mele sunt lămuritoare prin aceasta: cel ce mă înțelege le recunoaște la sfârșit ca fiind nonsensuri, atunci când prin ele, pe baza lor, se va fi ridicat deasupra lor (El trebuie, ca să spunem așa, să arunce scara, după ce s-a cățărât folosindu-se de ea.)”.

[32] Mark A. Notturmo, de pildă, oferă următorul argument (în **Science and the Open Society. In Defense of Reason and the Freedom of Thought**, draft copy, pp. 147–149): în introducerea la **Tractatus** Wittgenstein pretinde că afirmațiile sale sunt irevocabil **adevărate**, în timp ce la sfârșitul lucrării afirmă că propozițiile **Tractatus**-ului sunt nonsensuri; dar dacă așa stau lucrurile, atunci ele nu pot fi în nici un caz adevărate, întrucât un nonsens nu poate fi adevărat sau fals; reiese că între prefața **Tractatus**-ului și 6.54 există o contradicție; dacă, pentru a elimina contradicția, vom accepta că teoria filosofică din **Tractatus** este adevărată, atunci trebuie să acceptăm și faptul că problemele filosofice pe care teoria își propune să le elimine sunt probleme reale, și nu false probleme (ceea ce reiese din **Tractatus**, 6.5: “Când răspunsul nu poate fi exprimat, nici întrebarea nu poate fi exprimată.”, folosind contrapozitia implicației); dacă, în schimb, acceptăm că teoria filosofică a **Tractatus**-ului este lipsită de sens, înseamnă că nu s-a produs nici o rezolvare a tuturor problemelor filosofice – în particular, afirmațiile lui Wittgenstein despre filosofie (inclusiv 4.003, unde se spune că problemele filosofice apar datorită încălcării logicii limbajului nostru) trebuie să fie respinse ca fiind nonsensuri.

[33] Vezi Erik Stenius, **Wittgenstein's Tractatus**, Blackwell, Oxford, 1960, pp. 208–210, pentru distincția dintre “depicting sentences” și “non-depicting sentences”.

[34] Vezi, de pildă: Max Black, **A Companion to Wittgenstein's Tractatus**, Cambridge University Press, Cambridge, 1964, pp. 378–380.

[35] Vezi Max Black, **op. cit.**, pp. 381.

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

[36] Vezi, de exemplu: Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 4.121 – 4.122.

[37] Vezi: Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Grammar**, translated by Anthony Kenny, Basil Blackwell, Oxford, 1974, Partea I, II, § 30, și de asemenea: Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Investigations**, Edited by G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe, Translated by G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1953, I, 124, 126.

[38] Erik Stenius (**Wittgenstein's Tractatus**, Blackwell, Oxford, 1960, pp. 208–209) pune uneori în opoziție chiar *showing* și *describing*. Dincolo de această referință, care se poate datora unei utilizări neglijente a terminologiei, afirmația că distincția din filosofia târzie a lui Wittgenstein, între **a explica** și **a descrie** este analogă (sau vine în prelungirea) distincției dintre **a spune** și **a arăta**, necesită argumente suplimentare. Nu vom discuta însă această chestiune aici.

[39] Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 3.22. “Numele în propoziție reprezintă obiectul.”

[40] Vezi: Ludwig Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1961, 4.126 – 4.1274. Pentru “obiect” ca concept formal, vezi în special 4.1272a–e.

[41] Pe de altă parte, s-ar putea spune că un nume propriu al unei propoziții determinate din limbaj nu este un pseudo-concept, întrucât îi putem determina referința (propoziția scrisă sau pronunțată, ca ocurența, este un fapt – **Tractatus**, 3.14b). La aceasta se poate răspunde că fie (1) dacă numele propoziției funcționează în acest fel, atunci el face parte, potrivit concepției lui Wittgenstein, din limbaj, și nu din meta-limbaj, fie (2) numele propoziției nu poate funcționa în acest fel, întrucât (a) dacă este să numească ceva, el va numi semnul propozițional, și nu propoziția propriu-zisă; în plus, (b) un fapt poate fi doar descris, și nu numit (**Tractatus**, 3.144).

[42] O interpretare extrem de apropiată de cea pe care o oferim aici poate fi găsită la Richard, J. Bernstein, în **Wittgenstein's Three Languages** (articol apărut pentru prima dată în *The Review of Metaphysics*, vol. 15, no.2, issue no. 58, December, 1961, pp.278–98). În textul reprodus în Irving M. Copi & Robert W. Beard (eds.), **Essays on Wittgenstein's Tractatus**, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1966, la pagina 236, se spune: “Though the specific formulation of the distinction between “mention and “use” is a contemporary one, the problem of distinguishing the languages or propositions spoken about, and the language used

to speak about these propositions has always been one of the most central in philosophy. Wittgenstein's ladder language has affinities with Plato's dialectic, the language of Kant's

Critique

, and Carnap's meta-languages. The ladder language must be distinguished from all these in at least one important respect. Wittgenstein was keenly aware of the self-referential

difficulties of a type-hierarchy of a series of meta-languages. It is for this reason that he stresses the differences in **how** the ladder language and the perspicuous language mean. The ladder language only elucidates or shows, while the perspicuous language describes or says. “What **can** be shown **cannot** be said” (4.1212). It is this radical distinction between showing and saying that lies at the heart of Wittgenstein's attempt to avoid the logical and philosophical confusions engendered by type-hierarchies.”

[43] Putem vorbi, bineînțeles, despre o succesiune preferabilă sau chiar necesară a activităților implicate în construirea unei case. Construirea fundației ar trebui, de pildă, să preceadă instalarea burlanelor. Aceasta nu

De ce nu spune nimic Ludwig Wittgenstein despre limbaj?

înseamnă însă că există o “distanță de nivel” între turnarea betonului și tăierea tablei pentru burlane. La fel, repararea uneltelor folosite în construirea casei nu este o activitate de rangul doi, sau “de nivel mai înalt”, în cadrul construirii casei, ci pur și simplu o altă activitate.

[44] Vezi: Merril B. Hintikka și Jaako Hintikka, **Investigating Wittgenstein**, Basil Blackwell, Oxford, 1986, cap. 1.

[45] Pentru originea distincției, *locus communis* este: Jean van Heijenoort, **Logic as Calculus and Logic as Language**, *Synthese* 17 (1967), 324–330.

[46] Vezi: Michael Friedman, **Carnap's Aufbau Reconsidered**, în *Noûs* 21/1987, p. 535. De asemenea, afirmația că Wittgenstein nu acceptă distincția dintre limbaj și metalimbaj poate fi găsită la Hans-Johan Glock, în **A Wittgenstein Dictionary**, Blackwell, Oxford, 1996, *passim*.

[47] Această problemă mi-a fost sugerată de profesorul Adrian-Paul Iliescu. Pe parcursul acestui text formulările aferente celor două variante au fost folosite ca sinonime. Problema ca atare este însă deosebit de importantă, fiind legată, după cum mi se pare de o altă problemă, și anume cea dacă respingerea metalimbajului face într-adevăr imposibilă o teorie a limbajului care să constituie o alternativă la viziunea cu privire la limbaj exprimată de Wittgenstein în a doua perioadă (vezi și Nota 51).

[48] Să ne amintim că, în fond, Tarski introduce distincția dintre limbaj și metalimbaj pentru limbajele formale, și chiar se îndoiește că această distincție ar putea fi folosită în cazul limbii naturale.

[49] Vezi însă P. M. S. Hacker, **Insight and illusion: themes in the philosophy of Wittgenstein**, Clarendon Press, Oxford, 1986, p. 140 și urm., pentru o interpretare complet diferită, potrivit căreia nici chiar critica adusă de Wittgenstein filosofiei în a doua perioadă nu exclude posibilitatea de a face filosofie într-o manieră sistematică.

[50] Pentru o discuție mai detaliată a acestor chestiuni, vezi: Gheorghe Ștefanov, “Wittgenstein's Challenge to the Contemporary Philosophy”, în Paul Weingartner, Gerhard Schurz and Georg Dorn (eds.), **The Role of Pragmatics in Contemporary Philosophy: Papers of the 20th International Wittgenstein Symposium, August 10–16, 1997, Kirchberg am Wechsel**: Volume VII of the series “Contributions of the Austrian Ludwig Wittgenstein Society”, (Kirchberg am Wechsel: ALWS, 1997), pp. 915–920.

[51] Există, în acest punct, o problemă formulată de profesorul Eike von Savigny, într-un comentariu la o versiune a textului citat la Nota 50: “why not state all rules of a language by using this very language (if it would be possible by using a meta-language)?”. Nu îmi propun aici să discut această problemă. Cu titlu provizoriu, totuși, direcția în care s-ar putea răspunde la această problemă poate fi schițată. Anume, o teorie a limbajului formulată în același limbaj nu va fi o teorie filosofică. Ca atare, ea nu va putea să aducă vreo atingere filosofiei lui Wittgenstein.

[52] Există cel puțin două strategii posibile pe care le-ar putea urma o critică internă: (a) atacul distincției dintre **a spune** (**a explica**) și **a arăta** (**a descrie**) sau (b) introducerea distincției limbaj–metalimbaj, ca acceptabilă pentru poziția lui Wittgenstein, probabil prin **descriere**.